

Impresa Daniela Naborowskiego – kontekst teoretyczny¹

MAGDALENA KINGA GÓRSKA

ORCID: 0000-0001-5026-458X

(Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa)

Tytuł wiersza Daniela Naborowskiego „Impresa: Calando, poggiano, to na dół, to do góry” nie tylko rozmaicie zapisywano dla potrzeb edycji², ale też wyprowadzono z jego formuły wnioski istotne dla interpretacji całego dorobku pisarza³. Nietatowany utwór, znany z przekazu z trzeciej ćwierci XVII wieku, z *Wiryardza poetyckiego* Jakuba Teodora Trembeckiego („Impresa/ Calando Poggiano, To na doł, to do gory”)⁴, mógł zostać odpisany z autografu, nie ma jednak pewności, że formuła tytułowa, którą się dziś posługujemy, pochodzi od Naborowskiego. Słowo

- 1 Niniejszy artykuł ma podstawę w referacie o tym samym tytule, wygłoszonym na konferencji naukowej pt. *Naborowski, poeta – tłumacz – epistolograf – uczestnik wielkiej historii* (Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa, 23 listopada 2023 r.).
- 2 *Jakuba Teodora Trembeckiego wiryardz poetycki*, t. 1, z rękopisu radcy dr. L. Mizerskiego wyd. A. Brückner, Lwów 1910, s. 288 (564. *Impresa, Calando Poggiano, to na dół, to do góry*); D. Naborowski, *Poezje*, oprac. J. Dürr-Durski, Warszawa 1961, s. 157 (Impresa: *Calando poggiano, to na dół, to do góry*); idem, *Poezje wybrane*, wyboru dokonał i oprac. K. Karasek, Warszawa 1980, s. 76, 154 (*Impresa: calando poggiano, to na dół, to do góry*); *Wysoki umysł w dolnych rzeczach zawikłany. Antologia polskiej poezji metafizycznej epoki baroku od Mikołaja Sępa Szarzyńskiego do Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, oprac. i wstępem poprzedził K. Mrowcewicz, Warszawa 1993, s. 101–102, 245 (*Impresa*; [inskrypcja:] *Calando, poggiano – to na dół, to do góry*). Tekst na podstawie edycji z 1993 r.: „Świat – morze, człowiek – okręt od burzy niesiony,/ przygody – skryte skały, szczęście – wiatr szalony./ Gdzie styr – umysł stateczny, gdzie sam rozum rządzi,/ gdzie cnota – Cynozura, takowy nie błądzi./ to na dół, to do góry, to w bok wały porze,/ tak pogody zażywa, jako niesie morze./ Nic stałego na świecie, ponieważ i wdzięczna/ pochodnia Tytanowa, błędna twarz miesięczna/ za niebieskim obrotem zachodzą i wstają –/ cóż człowiek, jeśli nieba swą odmianą mają?”.
- 3 Por. J. Dürr-Durski, *Daniel Naborowski. Monografia z dziejów manieryzmu i baroku w Polsce*, Łódź 1966, s. 170–171 („Impresa, Calando poggiano, to na dół, to do góry”, „Impresa Calando poggiano, to na dół, to do góry”); D. Chemperek, *Poezja Daniela Naborowskiego a renesansowa i barokowa emblematyka. Inspiracje i konteksty interpretacyjne*, „Barok” 1996, nr 3/1(5), s. 119–134; idem, „Umysł przecię z swego toru nie wybiega”. O poezji medytacyjnej Daniela Naborowskiego, Lublin 1998, s. 45–46, 62, 103–115; J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 162–164; K. Mrowcewicz, *Trivium poetów polskich epoki baroku: klasycyzm – manieryzm – barok. Studia nad poezją XVII stulecia*, Warszawa 2005, s. 146–147.
- 4 *Wiryardz Poeticki. Z różnych poetów wiadomych y niewiadomych Łacińskich y Polskich wielką y kilkunastu lat pilną pracą wystawiony y skończony Roku Pańskiego 1675 Die 24 Xbris*, Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, Zespół 5, sygn. 5888/I, s. 339. Źródło dostępne w wersji cyfrowej: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. DE-1870.

„Impreza” (w *Wirydarzu poetyckim* zapisane większymi literami, jako nagłówek), upowszechniony w ówczesnej polszczyźnie termin *impresa*, mogło być dodane przez kopistę, który nie tylko włoską inskrypcję zakwalifikował gatunkowo, ale także przełożył ją niedokładnie na język polski, posługując się słowami wersu piątego. Niewykluczone, że pierwotnie nad dziesięciowersowym utworem znajdowały się wyłącznie słowa motta „Calando, poggiano” (wł. ‘spadając, podnosząc się’ – formy imiesłowu przysłówkowego teraźniejszego, *gerundio presente*, od czasowników *calare* i *poggiare*), jak w wielu ówczesnych rękopisach i drukach, dokumentujących wiersze z mottem / lemmą. Znającemu język włoski pisarzowi pseudoprzekład nie był potrzebny.

Od niedawna przyjmuje się, że wiersz mógł być adaptacją utworu Claude’a Guicharda (*Quatrains de la vanité du monde*, 1603) lub Pierre’a Matthieu (*Tablettes de la vie et de la mort*, 1610), ewentualnie wspólnego im źródła łacińskiego czy nieokreślonego przekazu włoskiego⁵. Francuskie wiersze nie były zestawione z inskrypcją *Calando, poggiano*, której bezskutecznie szukano w źródłach symbolicznych⁶. Posłużenie się przez poetę wzorem nie przekreśla jednak indywidualnego charakteru jego dzieła.

Rozpoznane archiwalia nie odnotowują posługiwania się przez Naborowskiego terminem *impresa*, nie podejmowano również analizy omawianego wiersza w ramach tego gatunku. Janusza Pelca zastanowiło określenie tytułowe „impresa” i brak słowa *emblema* w innych utworach pisarza, a choć zaznaczył, że „ludzie schyłku XVI i XVII stulecia rozróżniali raczej na ogół dość wyraźnie pojęcia «impresy» i «emblematu»”, skupił się na zainteresowaniach emblematyką *sensu stricto* w środowisku radziwiłłowskim. Należą do nich inskrypcje po polsku uzupełniające dzieło kalwińskiej moralistki Georgette de Montenay (ok. 1540–ok. 1607) w egzemplarzu *Emblematum christianorum centuria... Cent emblèmes chrestiens* (Christoph Froschover, Zürich 1584; wyd. 1: *Emblèmes ou devises chrestiennes*, Jean Marcorelle, Lyon 1567/1571 – ryc. Pierre Woerriot). Pracę przypisywano niegdyś Naborowskiemu⁷.

5 A. Bielak, „Impresa: Calando poggiano”, „Krótkość żywota” i „Na toż” Daniela Naborowskiego jako parafrazy tetrastrychów Pierre’a Matthieu i Claude’a Guicharda, „Prace Filologiczne” 2019, nr 9(12), s. 13–28. Por. eadem, P. Sadzik, „W nurcie pochwał Niczego”. „Cień”, „Róża”, „Kur”, „Kalendy styczniowe” Daniela Naborowskiego jako przekłady utworów Jeana Passerata, „Prace Filologiczne” 2015, nr 5(8), s. 7–49.

6 A. Bielak, „Impresa: Calando poggiano”..., s. 20, przyp. 25.

7 R. Pollak, *Emblematy Anonima z początków XVI wieku*, w: *Miscellanea staropolskie*. 2, red. idem, Wrocław 1966, s. 110–131; J. Pelc, *Obraz – słowo – znak. Studium o emblematyce w literaturze staropolskiej*, Wrocław 1973, s. 131–132; idem, *Słowo i obraz...*, s. 165–167. Ostatnio na temat rękopisu (z hipotetycznym wskazaniem autora przekładu (Salomona Rysińskiego): D. Chemperek, *Poezja ewangelików reformowanych w Rzeczypospolitej XVII wieku*, w: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. naukowa idem, Warszawa 2015, s. 406–411.

Wskazanie kontekstu emblematycznego wiersza *Impresa* (zestawionego przez Pelca z utworami *Pochlebca* i *Pokój*) rozwinął Dariusz Chemperek. Uznał, że wiersze *Łazarz do bogacza*, *Krótkość żywota*, *Cnota grunt wszystkiemu*, *Moje, twoje* i *Impresa* „mogły stanowić integralną część kompozycji emblematycznej”, jako że „ich treść wyraźnie odwołuje się do konkretnego wyobrażenia plastycznego”. Badacz wymienił wśród inspiracji poetyckich Naborowskiego dzieła Jean-Jacques’a Boissarda (*Emblematum liber...*, Théodore de Bry, Francofurti ad Maenum 1593) i de Montenay, w kontekście wiersza *Impresa* przywołując dwa utwory z *Emblematum christianorum centuria* (nr 11: *Quem timebo*; nr 31: *Frangor patientia*) i emblemat Andrei Alciatego *In Occasionem* (*Emblematum liber*, nr 121), z wyobrażeniem w ikonie personifikacji Occasio i okrętów (miało zainspirować nieokreślone źródło Naborowskiego)⁸. W kilku dłuższych utworach Chemperek postrzegwał „emblematyczne inkrustacje” (*Błąd ludzki*, *Stateczny umysł*, *Marność sławy*, *Ćwiczenie*), inne klasyfikował jako „poematy emblematyczne” i „quasi-subskrypcje do nieistniejących rycin” (*Malina*, *Róża*, *Cień*, *Kur*)⁹. Upatrywano konstrukcji paraemblematycznych także w wierszach *Na nagie obrazy w łaźni* oraz w dwóch innych utworach okolicznościowych¹⁰.

Wskazania emblematycznych odniesień w twórczości Naborowskiego odpowiadały ówczesnemu stanowi badań nad emblematyką i konstrukcją *emblema*. Z punktu widzenia dawnej teorii *impresa* nie była tym samym co *emblema*, choć przełom XVI i XVII wieku to okres, w którym pojęcia te nierzadko utożsamiano¹¹. Gatunki różniły się konstrukcją i przeznaczeniem (emblemat łączono często ze szkołą, tematyką moralną i religijną), włoscy teoretycy akcentowali zaś wyrafinowanie intelektualne dwuelementowej *impresy* wobec ukierunkowanego na instruktaż i objaśnienie emblematu¹². Ze względu na podróże akademickie i dworski

- 8 D. Chemperek, *Poezja...*, s. 127–128; idem, „*Umysł*”..., s. 97–116. Por. G. de Montenay, *Emblematum christianorum centuria...* *Cent emblèmes chrestiens*, Christoph Froschover, Zürich 1584, k. 11r–v (nr 11), 31r–v (nr 31); A. Alciato, *Emblematy*, wyd. i tłum. B. Czarski, przedmową opatrzył R. Krzywy, Warszawa 2021, s. 386–387 ([121] *In Occasionem / Na Okazję*); D. Chemperek, „*Umysł*”..., s. 108 („*Tytuł Impresa. Calando, poggiando – to na dół, to do góry* sugeruje, iż wiersz ma charakter emblematyczny – jest «impreszą»”).
- 9 Por. A. Borowski, *Daniel Naborowski – wiersze wybrane*, w: *Lektury polonistyczne. Średniowiecze – renesans – barok*, t. 1, red. A. Borowski, J.S. Gruchała, Kraków 1992, s. 289.
- 10 D. Chemperek, „*Umysł*”..., s. 103–115; J. Pelc, *Słowo i obraz...*, s. 162–163.
- 11 Por. M. Tung, *Impresa or Emblem Book? A Note on the Confusion over Camerarius’s “Symbola et emblemata”*, „*Emblematologica*” 1996, t. 10/2, s. 423–435; A. Saunders, *When Is It a Device and When Is It an Emblem. Theory and Practice (but Mainly the Latter) in Sixteenth- and Seventeenth-Century France*, „*Emblematologica*” 1993, t. 7/2, s. 239–257; G. Arbizzoni, *Impresa as Emblem. The European Reputation of an ‘Italian’ Genre*, w: *The Italian Emblem. A Collection of Essays*, red. D. Mansueto, współpr. E.L. Calogero, Glasgow 2007, s. 1–31.
- 12 P. Giovio, *Dialogo dell’ imprese militari et amorose...*, Antonio Barre, Roma 1555, s. 8–9; idem, *Ragionamento... sopra i motti, e disegni d’arme, e d’amore, che comunemente chiamano imprese con un Discorso di Girolamo Ruscelli, interno allo stesso soggetto*, Giordano Ziletti, Venezia 1556, s. 174–177; G. Ruscelli, *Le imprese illustri con espositioni, et discorsi...*, Francesco Rampazetto, Venezia 1566,

kontekst kariery Naborowski był przypuszczalnie świadom odmiennej tradycji oraz zastosowań terminów. Lata jego życia to okres, kiedy symbolika zaczynała funkcjonować w precyzyjniej określonych ramach teoretycznych. Zaproponowana w tym artykule rekonstrukcja tradycji symbolicznej, z którą miał możliwość zetknąć się pisarz, wyjaśnia charakter inspiracji wskazanych przez współczesnych badaczy. Odsłania także szerszy problem: niejednoznaczność terminologiczną piśmiennictwa łączonego dawniej i dziś z emblematyką.

Uzasadniając kontekst emblematyczny *Imprezy*, przywoływano zapiskę Naborowskiego z 6 kwietnia 1594 roku w imionniku Daniela Cramera (1568–1637), autora wydanych w 1624 roku *Emblemata sacra*¹³. Przyszły pastor szczeciński posługiwał się książką emblematyczną pióra Joannesa Sambucusa (János Zsámboky, 1531–1584). Wpis ten, oddający kształt kielicha, nie jest jednak praktyką *stricto* emblematyczną, choć wiersze wizualne notowane są w drukach typu *emblema*, między innymi autorstwa angielskiego kalwina Andrew Willeta (*Sacrorum emblematum centuria una*, [1592]). Podobne zabiegi miały genezę epigramatyczną¹⁴. Naborowski w funkcji sztambucha używał egzemplarza książki emblematyisty Nikolausa Reusnera (1545–1602) *Icones virorum literis illustrium* (1590)¹⁵, znanego z dobrych kontaktów z Polakami profesora ze Strasburga¹⁶, którego wpis można również odnaleźć we wspomnianym imionniku Cramera, z datą 20 lipca 1593 roku¹⁷.

Alba amicorum, będące pamiątką podróży i kontaktów akademickich, odegrały

s. 3–29 (zwł. 16–21). Por. D. Caldwell, *The Sixteenth-Century Italian Impresa in Theory and Practice*, New York 2004.

- 13 Zob. J. Sambucus, *Emblemata et aliquot nummi antiqui operis, Joan. Sambuci Tyrnaviensis Pannonii. Altera editio. Cum emendatione et auctario copioso ipsius auctore*, Ex officina Christophori Plantini, Antverpiae 1566, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Ms. 2504, k. 169r („[...] N. Reusnerus OD./ XX. Julij. MDXCIII.”), 260r („in singularis amicitiae et benevolentiae signum/ Doctissimo viro Dn. M. Danieli Cramero in memoriam/ M. Danieli Cramero hoc amicitiae singularis monumentum lubens[?] posui”). Zob. E. Kotarski, *O imionnikach XVI i XVII wieku*, w: *Staropolska kultura rękopisu. Praca zbiorowa*, red. H. Dziechcińska, Warszawa 1990, s. 93–111 (zwł. 106–107); A. Golik-Prus, *Wpisy Daniela Naborowskiego do „alba amicorum”*, „Pamiętnik Literacki” 1997, z. 4, s. 145–151; eadem, *Poezja figuratywna na kartach sztambuchów z przełomu wieku XVI i XVII*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2000, t. 44, s. 101–106; D. Chemperek, „Umysł”..., s. 99.
- 14 D. Chemperek, „Umysł”..., s. 99; P. Rypson, *Piramidy, słońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 65, 158; M. Górka, *Emblematics towards Visual Poetry. The Example of the “Via triumphalis Polonorum et Svecorum Regem... Vladislaum IV... celebrata... ducens...” (1634)*, w: *Poesis Artificiosa. Between Theory and Practice*, red. A. Borysowska, B. Milewska-Ważbińska, Frankfurt am Main 2013, s. 83–96. Por. A. Golik-Prus, *Poezja figuratywna...*, s. 101–106.
- 15 N. Reusner, *Icones sive imagines virorum literis illustrium...*, Curante Bernhardo Iobino, Argentorati 1590, Biblioteka Jagiellońska, sygn. Cim. 1421. Por. C. Pirożyńska, *Sztambuch Daniela Naborowskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1971, t. 21, nr 1/2, s. 93–104; J. Pelc, *Obraz – słowo – znak...*, s. 226; E. Kotarski, *O imionnikach...*, s. 106–107.
- 16 Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków 1997, s. 41, 43, 149, 151, 156, 160.
- 17 J. Sambucus, *Emblemata...*, k. 169r: „[...] N. Reusnerus OD./ XX. Julij. MDXCIII”.

istotną rolę w upowszechnianiu szeroko pojętej symboliki. W funkcji inskrypcji sztambuchowych wykorzystywano między innymi utwory lub cytaty wyjęte ze zbiorów emblematycznych, posługiwano się także książkami emblematów drukowanymi przez wydawców z dodatkiem pustych kart, przeznaczonych na wpisy. Przygotowywano do wydania również sztambuchy, w których *emblemata* były jedynie dodatkiem, jak w przypadku zbioru Crispijna de Passe, powstałego w Bazylei niedługo po pobycie tamże Naborowskiego (emblematy zestawiono między innymi z przedstawieniami personifikacji, bogów i *Metamorfoz* Owidiusza)¹⁸.

Pozycja drukowanych sztambuchów emblematycznych i akademickich *impres* w obiegu czytelnicy epoki była analogiczna wobec tradycyjnych druków typu *emblema*. Do księgozbioru chlebobdawcy pisarza Janusza Radziwiłła (1579–1620) trafił stąd – prócz emblematów Florentiusa Schoonhoviusa (*Emblemata... partim moralia partim etiam civilia...*, Andreas Burier, Gouda 1618) – popularny druk oracji komentujących akademickie emblematy i symbole (*Emblemata Anniversaria Academiae Altorfinae...*, Christoph Lochner, Norimbergae 1597; lub wyd. poszerzone: 1617)¹⁹.

Korespondencja Naborowskiego jest świadectwem posługiwania się pojęciem *emblema* w sposób typowy dla jego czasów: w nawiązaniu do źródłosłowu (mozaika i kontekst dekoracji) oraz praktyki pisarskiej (przypisanie obrazu symbolicznego, inskrypcji itp.)²⁰. W dokumencie z 1617 roku, adresowanym do Thomasa Murraya, pisarz wzmiankował – z intencją satyryczną – „*emblematica symbola*”²¹. Nazwisko Naborowskiego pojawiło się być może nie przez przypadek trzy lata później w związku z symboliką pogrzebu ks. Janusza Radziwiłła²².

18 *Stirpium, Insignium Nobilitatis, tum etiam Sodalium Memoriales singulari studio collectum...*, Ludwig Kunings [König], Basel b.r. [ok. 1602] (wyd. 2: 1617). Por. Ch. Schwarz, *Das album amicorum als Ort für Produktion und Rezeption von Emblemen. Überlegungen zu drei Stammbüchern (1639–1652) der Familie Maior aus Breslau*, w: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematis. Multivalence and Multifunctionality of the Emblem. Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies. Proceedings of the 5th International Conference of the Society of Emblem Studies*, cz. 2, red. W. Harms, D. Peil, współpr. M. Waltenberger, Frankfurt am Main 2002, s. 907–929.

19 M. Jarczykowa, *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995, s. 44. Por. *Emblemata Anniversaria Academiae Altorfinae studiorum iuventutis exercitandorum causa proposita et variorum orationibus exposita*, Christophorus Lochner, Norimbergae 1597, k. nłb. [6]r; D. Chemperek, „*Umyst*”..., s. 101–102.

20 Por. D.L. Drysdall, *Préhistoire de l'emblème. Commentaires et emplois du terme avant Alciat*, „*Nouvelle revue du seizième siècle*” 1988, nr 6, s. 29–44; A.S.Q. Visser, *Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden 2005, s. 85–110.

21 List D. Naborowskiego do T. Murraya (datowany: Śluck, 2 V 1617) odnalazła i omówiła A. Bielak, zob. „*My, błędni ryccerze*” – list Daniela Naborowskiego do Thomasa Murraya w tym numerze „*Napisu*”.

22 AGAD, AR, dz. V, 13601, s. 111 (list S. Rysińskiego do K. Radziwiłła, Wilno, 29 XI 1620): „*Quod adinet ad scripta Funerea zyczyłbym, zebyś WXM zlecił sługom swoim, ktorzy ingenio abundant, et eruditione excellunt, aby tez tu symbolam suam conferant, iako P. Naborowskiemu. P. Zaborowskiemu. P. Budnemu. P. Kochlewskiemu*”. Por. M. Jarczykowa, „*Papirowe materie*” Piotra Kochlewskie-

W słabo czytelnym i zdefektowanym liście do Krzysztofa Radziwiłła (datowany: Kojdanów, 7 VI 1625 roku), dotyczącym emblematów z przeznaczeniem – jak przypuszczano – do dekoracji zboru kalwińskiego w Kojdanowie (fundacja 1613, przebudowa 1884; zbór rozebrany w latach trzydziestych XX wieku po zniszczeniu w 1920), pisarz wyodrębnił ze słowno-obrazowej konstrukcji „figury” (obrazy) oraz ograniczył zastosowanie pojęcia do towarzyszącego obrazowi dodatku słownego:

» Teraz oczekiwam tu na roskazania wxsci Pana me[g]o M[iłościwego]o. Z Ferdinandem nic się nie postanowiło. Częścią ze dla odgadania się ogrodz[...], ktory na ten czas mianowicie kiedy i sam Budowniczy. Sprawą pod ten czas zboru Dziewiałtowski[go] zabawny, przyszedłby na miejsce się, kiedys bawił. Częścią że Ferdinand dla mieisc w Salie że[?] figurom w Emblematach nie do konca sposobnym, y dla resoluciey o farbę, iesli wodne czy oliowe y ma farbować zaczym y wi[ę]k[sza] roznica w nakładzie być musi, dalszey resoluci[ey] wxsci Pana m[ego] M[iłościwego]o [...]wał. [...] Na ten czas Emblemata same posyła[m] [...]. Z Coydanowa 7 Junii A[nno] 1625²³.

„Emblemata same” (forma „emblemata” między innymi w zbiorze Boissarda z 1593 roku) to inskrypcje / wiersze, które miały być zestawione z emblematycznymi obrazami, uznanymi – na podstawie konsultacji z malarzem – za nieodpowiednie. Pisarz-dworzanin znalazł się na malarstwie²⁴, potrafił przypuszczalnie ocenić nieadekwatność projektu wobec miejsca, założonego sensu czy kontekstu biblijnego. „Figura” zaś to termin wykorzystywany również w egzegezie, być może określający oczekiwania wobec przedstawień Ferdynanda²⁵, zatrudnionego wcześniej przy dekoracji zboru kalwińskiego w Dziewiałtowie.

go. *O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 2006, s. 221; A.A. Skiepijan, *Pogrzeb Janusza Radziwiłła (1579–1620)*, „Klio” 2017, nr 1(40), s. 13–14.

- 23 Cytat (bez modernizacji, z propozycją rozwinięcia skrótów i rekonstrukcją uwzględniającą tradycję badawczą) na podstawie odczytu z fotografii udostępnionej przez archiwum: AGAD, AR, dz. V, nr 10194, s. 174 (list D. Naborowskiego do K. Radziwiłła, Kojdanów, 7 VI 1626). Por. J. Łukasiewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 2, Poznań 1843, s. 66–69; J. Dürr-Durski, *Daniel Naborowski...*, s. 100; A. Jarosz, *Daniel Naborowski i „nasz Poeta Polski”*. (Uwagi o listach Naborowskiego), w: *Studia bibliologiczne*, t. 6: *Kultura staropolska – regionalia śląskie – szkice i komunikaty*, red. Z. Żmigrodzki, Katowice 1993, s. 19; D. Chemperek, *Poezja...*, s. 119. Do opracowań trafiła formuła: „da miejsce [...] figurom w *Emblematach*”.
- 24 Por. D. Naborowski, *Poezje*, s. 151 (*Cień przypisany Ks. Ks. J.M. Januszowi Radziwiłłowi, podczaszemu naonczas W. Ks. L. A. 1607*, w. 29–30): „Za nic wszystkie obrazy, za nic malowanie, / Jesliże im ozdoby z cienia nie dostanie”.
- 25 R. Gerrits, *Zwischen „mystere cachez” und „parole pure”. Allegorie, Allegorese und Interkonfessionalität in der französischen geistlichen Literatur der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2002, s. 22–31, 62–66.

Można przypuszczać, posiłkując się współczesną wiedzą o emblematyce protestanckiej pierwszej ćwierci XVII wieku oraz wzmiankami o wystroju litewskich zborów kalwińskich²⁶, że malowidła kojdanowskie, początkowo nieokreślone pod względem techniki (tempera lub olej), przeznaczono do ozdobienia wyposażenia drewnianego sali, czyli wnętrza zboru (dekorowano płyciny kazalnicy bądź galerii, przedpiersia i zaplecki ław). W opisie kościoła z 1663 roku, rejestrującym stan wyposażenia po zniszczeniu podczas wojny z Moskwą (po 1654), mowa o „kazalnicy dębowej starej”, oraz o dziewięciu prowizorycznych ławkach („prostych z desek”) i ganku pozbawionym „pomostu i balascu”, wskazując pośrednio lokalizację hipotetycznej dekoracji²⁷.

Zastanawiano się, czy wspomniane emblematy były wierszowane i czy w ogóle napisał je Naborowski, wyprowadzając z kontekstu tematykę religijną realizacji²⁸. Z listu wynika, że malarzowi przedstawiono gotowy projekt, obecność pisarza w Kojdanowie nie świadczy jednak o jego autorstwie. Kompozycje mogły mieć źródło w druku emblematycznym (w czasach Naborowskiego to przeważająca formuła emblematycznej dekoracji sakralnej; wykorzystywano między innymi dzieło Cramera). Wskazuje na to organizacja mecenatu artystycznego Radziwiłła, utrwalona w korespondencji z pełnomocnikami. Posługiwano się wzorami. Ferdynand zatrudniany był kilkakrotnie przez wojewodę wileńskiego, a 14 listopada 1627 roku odnotowano w źródłach, że ukończył nieokreślone „amblamata”, być może kojdanowskie²⁹. Prace mogły postępować powoli z powodu konieczności dostosowania projektu do warunków lokalnych (z problematyką „miejsc”, na przykład ze specyfiką płycin lub snycerskich obramień, mogła się wiązać korekta wzor-

26 P. Birecki, *Kakwińskie budowle kościelne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie nowożytnym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2015, t. 46, s. 141–144. Por. K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000, s. 360–361, 375–379, 382–390 (tu odesłania do wcześniejszych prac autorki); J.A. Steiger, *Emblematik in Sakralbauten des Ostseeraums*, t. 6: *Woiwodschaften Westpommern und Pommern (Polen): Kamień Pomorski (Cammin), Szczecin (Stettin), Gdańsk (Danzig), Pelplin, Pruszcz Gdański (Praust)*, Regensburg 2023; idem, *Emblematik in Sakralbauten des Ostseeraums*, t. 7: *Woiwodschaften Ermland-Masuren (Polen) und Oblast Kaliningrad (Russische Föderation): Dąbrówno (Gilgenburg), Jarosławskoje (Schönwalde), Kaliningrad (Königsberg), Gwardaiskoje (Mühlhausen)*, Regensburg 2023.

27 J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów...*, t. 2, s. 38.

28 Zob. J. Dürr-Durski, *Daniel Naborowski...*, s. 100; A. Jarosz, *Daniel Naborowski...*, s. 19; D. Chemperek, „*Umysł*”..., s. 97–98; J. Pelc, *Słowo i obraz...*, s. 164–165.

29 AGAD, AR, dz. V, nr 9304, s. 45 (list H. Marmokowicza do K. Radziwiłła, [Wilno], 14 IX 27): „Taliczka[?] od Ferdynanda iuz odprawionna, y amblemata gotowe ma tylko na fl 50 reszty od W.X.Mci przychodzącej czeka”. Por. ibidem, s. 15 (list H. Marmokowicza do K. Radziwiłła, Wilno, 22 V 1627). Wskazanie wzmianek źródłowych: A. Paliużyte, *Kontakty Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640) z malarzami*, w: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin, 2003, s. 85. Por. eadem, *Artyści i rzemieślnicy na dworze Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640)*, „Przegląd Historyczny” 2000, z. 2(91), s. 268.

cowych kompozycji graficznych i skrócenie inskrypcji) bądź innych zobowiązań malarza. Wspomnieć trzeba, że artysta był niekiedy utożsamiany z nieokreślonego nazwiska Ferdynandem, pracującym w latach 1610 (malowidła ścienne) i 1616 (obraz *Zdjęcie z krzyża*) w wileńskiej katedrze na zlecenie tamtejszej kapituły (dzieła niezachowane), na co brak dowodów³⁰.

Impresa i dewiza (rozdzielane przez dawnych teoretyków), łączone przede wszystkim z kontekstem świeckim, znane były w Rzeczypospolitej ze względu na kontakty akademickie i dyplomatyczne, a ich zbiory upowszechniły także teorię emblematu³¹. Admiratorem *impresy* był nie tylko Jan Zamoyski (wysyłał humanistom swój medal z dewizą *Utraque civis*), rozkrzewiający praktykę symboliczną w stworzonej przez siebie Akademii³², ale też król Władysław Waza. W 1624 roku, podczas zagranicznej podróży, upowszechnił dewizę z inskrypcją *Vel sic enitar*, której pozostał wierny – zgodnie z definicją gatunku – do końca życia, nawiązując do niej w dekoracjach i w przedstawieniach operowych³³.

Dewiza znana była osobom z otoczenia Naborowskiego. Wyeksponowana przy Orle radziwiłłowskim na datowanym na około 1609 rok portrecie Janusza Radziwiłła autorstwa Jacoba van der Heydena według rysunku jego ojca Jana (*Mourir pour Christ et mille fois revivre*) to przypuszczalnie ślad posługiwania się nią przez magnata w trakcie zagranicznej podróży³⁴. Związani z dworem radziwiłłowskim Salomon Rysiński (ok. 1565–1625) i Piotr Kochlewski (ok. 1600–1646) zatrudniali

30 D. Chemperek, „Umysł”..., s. 97, przyp. 1; J. Pelc, *Słowo i obraz...*, s. 164. Badania z zakresu historii sztuki z ostrożnością ustosunkowują się do wzmianek źródłowych, niedających podstaw dla łączenia ich z tą samą osobą. Por. [M. Homolicki], *Do uwag nad dziełem: „Wilno od początków jego do roku 1750” (tom I i II); sprostowanie i dopełnienie*, w: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, t. 23, Wilno 1842, s. 92–93, przyp. 1; *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 2, red. J. Maurin-Białostocka i in., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 207–208 (*Ferdynand, malarz wileński*); A. Paliuśytė, *Kontakty...*, s. 83–85, przyp. 12, 20; *Lietuvos dailininkų žodynas. Dictionary of Lithuanian Artists*, t. 1: *XVI–XVIII a.*, red. A. Paliuśytė, Vilnius 2005, s. 104–105 (*Ferdinándas, Ferdinand*). Pani Doktor Tojanė Račiūnaitė bardzo dziękuję za konsultację.

31 D.L. Drysdall, *The Emblem According to the Italian Impresa Theorists*, w: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference 13–17 August, 1990*, red. A. Adams, A.J. Harper, Leiden–New York–Köln 1992, s. 22–32.

32 S. Łempicki, *Polski Medyceusz XVI wieku*, w: idem, *Mecenat wielkiego kanclerza. Studia o Janie Zamoyskim*, wybór i wstęp S. Grzybowski, Warszawa 1980, s. 503, 571. Zob. *Universitatis generalis studii samosciensis album quo studentium nomina... descriptae sunt, 1595–1659*, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rkps sygn. 1598, s. 41, 59–63, 117–120; M. Gumowski, *Medale hetmana Jana Zamoyskiego*, „TeKa Zamoyska” 1938, nr 2(1), s. 69–72; J. Kiliańczyk-Zięba, *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*, Kraków 2015, s. 156–167.

33 M. Stahr, *Medale Wazów w Polsce 1587–1668*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 94–110; J. Żukowski, *Żądza chwały. Władysław IV Waza w ikonografii performatywnej*, Warszawa 2018, s. 11–12, 105–114.

34 J. Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011, s. 235, przyp. 265.

się pisaniem dewiz na chorągwie³⁵, którymi ze względu na rycerską genezę gatunku były dekorowane także armaty, zamawiane między innymi do radziwiłłowskich zbrojowni³⁶.

Nie wiadomo wprawdzie, czy napisy zdobiące opiewaną przez Naborowskiego siedzibę Eustachego Wołłowicza (1572–1630) w Werkach (*In Werki solatium*) zestawiono z obrazami symbolicznymi³⁷, zaprzyjaźniony z poetą biskup wileński, który poznał włoski gatunek podczas studiów, upowszechniał jako *impresę* własną kompozycję zapożyczoną prawdopodobnie ze zbioru Girolama Ruscellego *Le imprese illustri*³⁸, z Wergiliąńską inskrypcją *In utrumque* (wg *Eneida* II, 6: „In utrumque paratus”)³⁹. Pojawiła się ona – w charakterze cytatu klasycznego – w jednym z listów Naborowskiego⁴⁰.

Podstawową formułą włoskiego gatunku były dwa równorzędne elementy, obraz symboliczny i motto, których niezbędność tłumaczono analogią ciała (*corpo*) i duszy (*anima*). Epigramatyczne lub prozatorskie objaśnienia teoretycy *impresy* uznawali za niekonieczne. Słowa „Calando, poggiando” odpowiadają zasadom komponowania motta *impresy*, a zestawiony z nimi utwór – specyficznej relacji obrazu i inskrypcji ukierunkowanej na koncept⁴¹.

Wiersz Naborowskiego mógł dotyczyć *impresy* własnej bądź nieokreślonej osoby znanej autorowi, niekoniecznie włoskiego pochodzenia. Motta w języku włoskim były równie popularne jak łacińskie. Przesłanie utworu (por. w. 4: „gdzie cnota –

35 AGAD, AR, dz. IV, 178, s. 29–30 (list J. Radziwiłła do P. Kochlewskiego, Hamburg, 4 VIII 1633). Por. E. Kotlubaj, *Życie Janusza Radziwiłła...*, Wilno–Witebsk 1859, s. 238 (Dodatek IV. *List ks. Janusza Radziwiłła do Piotra Kochlewskiego*, Hamburg, 4 VIII 1633); M. Jarczykowa, *Książka i literatura...*, s. 98, przyp. 50; eadem, *Krzysztof Radziwiłł (1585–1640) w korespondencji Piotra Kochlewskiego, w: Radziwiłłowie...*, s. 76; eadem, „Papirowe materie”..., s. 40.

36 Np. *Inwentarz akcesyjny zbrojowni Zamku Żółkiewskiego z lat 1690–1693*, w: *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w.*, zebrał i oprac. M. Gębarowicz, Wrocław 1973, s. 133–134; *Inwentarz dział i broni w Zamku Żółkiewskim*, ibidem, s. 155–156. Por. T.M. Nowak, O „mówiących działach” artylerii polskiej XVI–XVIII wieku, „Napis” 2006, nr 12, s. 379–393.

37 M. Janicki, *Willa Eustachego Wołłowicza w Werkach pod Wilnem i jej epigraficzny program ideowy*, „Barok” 1997, nr 4/2(8), s. 123–149. Zob. D. Naborowski, *Poezje*, s. 162; J. Pelc, *Słowo i obraz...*, s. 164.

38 G. Ruscelli, *Le imprese illustri...* (1566), s. 532–533; idem, *Le imprese illustri con espositioni, et discorsi...*, Francesco Franceschi, Venetia 1580, s. 464–465.

39 Zob. E. Raczynski, *Gabinet medalów polskich oraz tych, które się dziejów Polski tyczą...*, t. 1, Wrocław 1838, s. 344 (nr 99, medal biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza, 1625, ins. In utrumque, Jan Engelhardt); J. Bednarska, *Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej pierwszej połowy XVII wieku*, cz. 2: *Problematyka stylistyczno-formalna polskiej panegirycznej ilustracji książkowej*, Katowice 2005, s. 62–63, 78–79, przyp. 34; T. Panfil, *Lingua symbolica. O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce*, Lublin 2002, s. 294–295.

40 Cyt. w: J. Dürr-Durski, *Daniel Naborowski...*, s. 66 (list D. Naborowskiego do K. Radziwiłła, 30 III 1610).

41 Por. G. Ferro, *Teatro d'impresie*, cz. 1, Giacomo Sarzina, Venetia 1623, s. 152–162 (Liber I, Capitolo XVII. *Delle condizioni de'motti*), 183–196 (Capitolo XX. *Del concetto dell'impresa*).

Cynozura, takowy nie błędzi”; w. 10: „cóż człowiek, jeśli nieba swą odmianę mają?”) i hipotetyczne źródło motta (por. niżej) nie pozostają w sprzeczności z nadrzędnym celem imprezy, zlecanej lub pisanej samodzielnie dla utrwalenia myśli przewodniej życia i losu. Dotyczyła przede wszystkim czynów chwalebnych, dlatego odpowiednikiem łacińskim terminu było *symbolum heroicum*, praktyka wpłynęła jednak na poszerzenie kontekstu, dopuszczając zastosowania okazjonalne. W przeciwieństwie do emblematu *impresa* mogła zawierać sensy mające pozostać ukryte przed osobami postronnymi.

Znajomość szeroko pojętej emblematyki Naborowski mógł wynieść z Krakowa, w którym spędził pierwsze lata życia (1573–1590). *Impresę* upowszechniał nie tylko dwór jagielloński, ale też przybywający na ziemię polskie Włosi (pisarz miał ich w rodzinie)⁴². W środowisku lekarzy i aptekarzy odnotowywano zainteresowanie symboliką typu humanistycznego, co wynikało ze studiów zagranicznych tych osób i z materii ich pracy, bliskiej historii naturalnej, należącej do najważniejszych źródeł emblematyki⁴³.

Nie wiadomo, gdzie pobierał krajowe nauki Naborowski. Henryk Barycz sugerował pięcioklasowe gimnazjum kalwińskie – zafascynowanego systemem Johanna Sturma – Krzysztofa Trećy’ego (Thretius, właśc. Tretko, ok. 1530–1591), rozważano także Akademię Krakowską⁴⁴. Regularnego wykładu na temat gatunków symbolicznych w Akademii Krakowskiej nie było aż do wprowadzenia do nauczania retoryki podręczników Nicolasa de Vernul (Vernulaeus, *De arte dicendi libris III...*, 1631) i Simona Cauliera (*Rhetoricorum libri quinque... Secunda editio*, 1600). Wykorzystywane wcześniej dzieła Johanna Caesariusa, Adama Romera, Ludwika z Grenady i Walthera Woutersa nie uwzględniały informacji na temat symboliki.

42 K. Gajdka, *Aptekarczyk spod Jaszczurki. Pochodzenie i rodzina Daniela Naborowskiego (głos w dyskusji)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2006, t. 12, s. 75–92.

43 Por. M. Górka, *Curiosa i curiositas w emblematyce XVI–XVIII w.*, w: *Curiosità – zjawiska osobliwe w sztuce, literaturze i obyczajach*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, Warszawa 2013, s. 120–133; K.A.E. Enenkel, *The Invention of the Emblem Book and the Transmission of Knowledge, ca. 1510–1610*, Leiden–Boston 2019, s. 3–124.

44 H. Barycz, *Voyageurs et étudiants polonais à Genève à l’époque de Calvin et de Théodore de Bèze (1550–1650)*, w: *Échanges entre la Pologne et la Suisse du XIVe au XIXe siècle. Choses – Hommes – Idées*, red. A. Gieysztor, Genève 1964, s. 121; idem, *Sto lat polskich studiów i podróży kulturalnych do Genewy (1550–1650)*, „Przegląd Humanistyczny” 1965, t. 9, nr 4, s. 34; J. Dürr-Durski, *Daniel Naborowski...*, s. 12–13; I. Teresińska, *Naborowski Daniel*, w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski, przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 3, koord. R. Loth, Warszawa 2002, s. 104–106; K. Gajdka, *Środowisko literackie Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Radziwiłłowie...*, s. 97. Por. S. Tworek, *Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą w XVI–XVII w. Rozprawa habilitacyjna*, Lublin 1966, s. 140–164; idem, *Działalność oświatowa kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI–połowa XVIII w.)*, Lublin 1970, s. 94–100; H. Gmiterek, *Trećy Krzysztof*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 54, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2023, s. 608–612 (tu wskazana literatura przedmiotu).

Odpowiadały reformie przeprowadzonej w 1579 roku przez Jakuba Górskiego, który był zwolennikiem wymowy pozbawionej ozdobników⁴⁵.

W przypadku szkolnictwa innowierczego z terenu Rzeczypospolitej ślady zainteresowania symboliką w programach edukacji również dotyczą XVII wieku, wykorzystywano ją jednak wcześniej, podobnie jak w szkołach niemieckich, pod wpływem *Loci communes rerum theologicarum* (1521) Philippa Melanchthona⁴⁶. Doceniano funkcję argumentacyjną i dydaktyczną ksiązek emblematycznych ze względu na materiał inskrypcyjny. Rektor szkoły Panny Marii w Gdańsku Andreas Aurifaber, uczeń Melanchthona w Wittenberdze, zalecał w *Schola Dantiscana* (1539) pamięciowe opanowanie sentencji i przysłów⁴⁷. Inny słuchacz wittenberskiego uczonego, czynny przez pewien czas w Gdańsku Johann Placotomus, autor między innymi *Ratio docendi iuventutem* (1566), był admiratorem stylistyki Joachima Camerariusza starszego (1500–1574), profesora uniwersytetu w Lipsku, który upowszechniał argumentację z wykorzystaniem sentencji i bajki⁴⁸.

Źródła określane dziś jako preemblematyczne włączano do retorycznej argutii, zalecanej między innymi w programie nauczania wymowy w szkole w Pińczowie (założonej w 1551 roku jako szkoła kalwińska, następnie ariańska), o czym świadczy *Gymnasii Pinczoviensis institutio* (b.m. i r. [1558? 1560?]) pióra Petrusa Statoriusa⁴⁹. Mógł uzupełniać klasyczne wzorce edukacyjne Trójcusza wraz z istotnym w protestanckim szkolnictwie aspektem pouczenia moralnego oraz tradycją sztuki epigramatu⁵⁰.

Młody Naborowski zetknął się przypuszczalnie już w szkole polskiej z książką emblematyczną jako ramą alegorycznej interpretacji przysłów, sentencji, antycznej bajki i epigramatu, na co zdają się wskazywać badania jego korespondencji i wier-

45 Por. N. Vernulaeus, *De arte dicendi libri tres... Eitio tertia. Ad quam accesserunt topica seu de inventione libri duo*, Typis Philippi Dormalii, Lovanii 1627, s. 38–39; *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, edidit Josephus Muczowski, Cracoviae 1849, s. LXXII, CLXV. Omówienie reformy: W. Urban, *Akademia Krakowska w dobie reformacji i wczesnej kontrreformacji (1549–1632)*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764. Praca zbiorowa*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 253–307.

46 R. Kolb, *Teaching the Text. The Commonplace Method in Sixteenth Century Lutheran Biblical Commentary*, „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance” 1987, nr 3(49), s. 571–585.

47 E.D. Schnaase, *Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana*, „Altpreussische Monatsschrift” 1874, nr 11, s. 456–480 (*Schola Dantiscana*); W. Tupalski, *Pierwszy program gdańskiej szkoły średniej*, w: *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, Wrocław 1959, s. 3–26.

48 J. Placotomus (Brettschneider), *Ratio docendi iuventutem a primo institutionis anno usque dum in academiis commode transmitti possit...*, In officina Voegeliana, Lipsiae 1566, s. 18, 28, 31–32.

49 *Piotra Statoriusa Gymnasii Pinczoviensis institutio*, wyd. A. Karbowski, Kraków 1914, s. 273 (*Gymnasii Pinczoviensis Institutio, Classium Scholae Pinczoviensis oeconomia, Primus Ordo, Docendi methodus*).

50 Por. J. Hoppe, *Forma veteris gymnasii culmensis recens instaurati...*, In officina Crispini Scharffenbergerii, Vratislaviae 1553, k. sygn. C3r (*De rhetorica*), D2r (*De versibus scribendis*).

szy łacińskich, będących świadectwem pamięciowego opanowania klasycznych tekstów i posługiwania się zwrotami sentencjonalnymi⁵¹.

Zbiory autorów kalwińskich nie przedstawiają się jednolicie teoretycznie, jednak ze względu na francuskie pochodzenie części autorów pobrzmiwało w nich echo *devise* oraz zdobywającej popularność w połowie XVI wieku hieroglifiki⁵². Wspomniana de Montenay odmienność swych chrześcijańskich emblematów/dewiz od utworów Alciatusa i tradycji „egipskiej” widziała w roli sentencji biblijnej, wpływającej na figurę i sens kompozycji⁵³. Willet w dedykacji kierowanej do Roberta Devereux, hrabiego Essex, łączył z emblematami także stemmata i insygnia, a jego utwory łacińskie, przełożone na język angielski, opatrzone były adnotacją miejsca biblijnego⁵⁴.

Thretius znał osobiście i przez wiele lat był korespondentem Théodore’a de Bèze (1519–1605), niewykluczone zatem, że jeszcze w latach pacholących Naborowski zetknął się z najważniejszą pracą symboliczną humanisty kalwińskiego *Icones, id est verae imagines virorum doctrina [...] quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant* (1580). Uczony kojarzył gatunek *emblema* z tesseraми mozaiki zdobiącej ściany i wazy, ograniczając kontekst teoretyczny dzieła do zestawienia obrazu (*imago*) i epigramatu oraz przedstawień (*imagines*) z „poważnymi i pobożnymi sentencjami”⁵⁵. O znajomości *Icones* świadczy pośrednio wybór przez Naborowskiego na imionnik pracy Reusnera.

Kontynuatorem epigramatycznej tradycji w emblematyce kalwińskiej był słuchacz Bezy z Genui Antoine La Faye (1540–1615), autor łacińskich epigramów z mottami, wydanych jako *Emblemata et epigrammata. Miscellanea selecta ex Stromatis Peripateticis...* (Pierre i Jacques Chouët, Genevae 1610). Inny popularny autor, przebywający długi czas we Włoszech Boissard (1528–1602), opublikował *Emblemata cum tetrastichis latinis* (Jean Aubry, Metz 1584; wyd. 2: 1588) oraz wymieniany pośród inspiracji Naborowskiego zbiór *Emblematum liber* (Théodore de Bry, Francofurti ad Maenum 1593; wydany po niemiecku w tym samym roku), na który złożyły się utwory dedykowane konkretnym postaciom, między innymi zaprzyjaźnionemu

51 Por. J. Dürr-Durski, *Daniel Naborowski...*, s. 66–67; M. Włodarski, *O poezjach łacińskich Daniela Naborowskiego*, „Ruch Literacki” 1997, z. 4(223), s. 465–475.

52 A. Saunders, *The Sixteenth-Century French Emblem Book. A Decorative and Useful Genre*, Geneva 1988; A. Adams, *Webs of Allusion. French Protestant Emblem Books of the Sixteenth Century*, Geneva 2003.

53 G. de Montenay, *Emblemes ou devises chrestiennes*, Jean Marcocelle, Lyons 1567/1571, k. A4r–v; eadem, *Emblematum christianorum centuria...*, k. B3v.

54 A. Willet, *Sacrorum emblematum centuria una*, Ex officina Iohannis Legate florentissimae Academiae Cantabrigiensis Typographi [1592], k. A2r.

55 T. de Bèze, *Icones, id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium... quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant*, Jean de Laon, Genevae 1580, k. 3r.

z Trecjuszem arianinowi Janowi Łasickiemu (ok. 1534–po VII 1599)⁵⁶. Deklarowane zaplecze teoretyczne Boissarda ograniczało się do sentencji dostosowanych do materii emblematów (poświęconych poszczególnym osobom) wyjętych z pism różnych filozofów i poetów⁵⁷.

Jeśli Naborowskiemu były znane wymienione zbiory kalwińskie, mógł zaczerpnąć z nich wiedzę o emblematyce w formule moralnej, podporządkowanej sentencji i epigramatowi, z obrazem zróżnicowanym pod względem tematu i formy. W ośrodkach niemieckich, w których uczył się w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku, pojęciem stosowanym często na określenie emblematu (także *impresy*) był symbol (*symbolum*, *Sinnbild*)⁵⁸, co tłumaczy posłużenie się przezeń sformułowaniem „*emblematica symbola*”. Reusner (Naborowski mógł go poznać), zwolennik zasady *ut pictura poesis*, rozumiał sztukę emblematyczną jako komplementarne złożenie symbolu i argumentu⁵⁹. Sambucus (zmarły za wcześnie, aby zetknął się z nim Naborowski), którego dzieło zyskało popularność dzięki licznym wydaniom, łączył *emblemata* z figurami dedykowanymi doktrynie moralnej, powołując się na grecką genezę gatunku, teorię znaku (*notae, signa*) oraz retoryczny argument. Emblematy były dlań figurami znajdującymi wyjaśnienie w sentencjach, historiach, bajkach⁶⁰.

Do wpływowych książek epoki należał także strasburski zbiór *Emblematum tyrocinia sive picta poesis latinogermanica...* (Bernhard Jobin, Strasburg 1581) Mathiasa Holtzwarta (ok. 1530–1580), który posługiwał się mottami w formie sentencji, łącząc swą pracę z dziedzictwem antyku. Inny wzorcowy autor, Nicolaus Taurellus (właśc. Nikolaus Öchslin, 1547–1606), profesor medycyny w Altdorfie, inspirowane dziełami znanego polskim innowiercom Joachima Camerariusza młodszego (*Symbolorum et emblematum...*, cz. 1–4, 1593–1596, 1605) utwory w tomie *Emblemata physico-ethica, hoc est naturae morum moderatricis picta praecepta* (Paulus Kaufmann, Noribergae 1595; kolejne wyd. 1602) traktował jako odpowiadające zasadzie *similitudo* oraz egzempla cnót i występków (*praecepta moralia, morum praecepta*). Wiedział, że emblematów nie powinno się łączyć z herbami, jego zbiór przeznaczony został jednak na sztambuch, stąd akceptował łączenie *emblemata* ze znakami heraldycznymi. W jego

56 J.-J. Boissard, *Jani Jacobi Boissardi Vesuntini emblematum liber ipsa emblemata ab auctore delineata a Theodoro de Bry sculpta, et nunc recens in lucem edita*, [Theodore de Bry], Francofurti ad Menum 1593, s. 56–57 (emb. 28: *Ioanni Lasicio Polono, I.C., Vir malus alieno damno suam rem facit*), 62.

57 Ibidem, k. sygn. A2r (*A Illustre et Vertueuse Dame Catherine de Heu...*).

58 I. Höpel, *Emblem und Sinnbild. Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main 1987, s. 107–119, 165, 191.

59 N. Reusner, *Emblemata... partim ethica, et physica, partim vero historica, et hieroglyphica...*, per Ioanem Feyerabendt, impensis Sigismundi Feyerabendii, Francofurti 1581, k. A3v.

60 J. Sambucus, *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis*, Ex officina Christophori Plantini, Antverpiae 1566, s. 3–7. Por. D.L. Drysdall, *Joannes Sambucus "De emblemate" (Text and Translation, Commentaries)*, „Emblematica” 1991, nr 1(5), s. 111–120.

pracy znalazł się między innymi emblemat dedykowany kalwinowi Mikołajowi Ostrorogowi (1567–1612), studiującemu wcześniej w Altdorfie pod kierunkiem Bezy i La Faye'a⁶¹.

Wymienieni autorzy nie powoływali się na inspirującą dwudziestowieczne studia emblematyczne definicję *emblema triplex* upowszechnioną w poetyce jezuita Jakoba Pontanusa (wyd. 1: *Poeticarum institutionum libri tres*, David Sartorius, Ingolstadt 1594). Emblemat w wersji jezuickiej Naborowski przypuszczalnie poznał, przebywając na Litwie, zanim jednak jezuita sprecyzowali swą teorię, istotny wpływ w ich środowisku miał również symbol w formule hieroglifiku / *impresy* / dewizy. Pokazują to popularne na ziemiach polskich prace Nicolasa Caussina (*De symbolica Aegyptiorum sapientia*, 1618; *Electorum symbolorum et paraboliarum historicarum syntagmata*, 1618; *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, 1619) i Silvestra Pietrasanty (*De symbolis heroicis libri IX...*, 1634).

Drugi z wymienionych autorów, podobnie jak Emanuele Tesauro (autor niewydanego za życia traktatu *Idea delle perfette imprese*)⁶², inspirował się teorią *impresy*, którą Naborowski miał możliwość poznać podczas dłuższego pobytu w Padwie. Nawet jeśli polski pisarz nie studiował *discorsi* dedykowanych temu gatunkowi, znał *impresę* z autopsji, bowiem upowszechniały ją licznie powstające za jego życia akademie (około roku 1600 w Padwie działało pięć akademii). W 1601 roku opublikowane zostało teoretyczne opracowanie kanonika i profesora padewskiego Giovanniego Belloniego *Discorso intorno all'Antro delle Ninfe Naiadi di Homero. Impresa de gli Accademici Ricovrati di Padova*, współzałożyciela i przyszłego prezesa (1601/1602) powołanej w 1599 roku Accademia dei Ricovrati (od 1997 Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti). W traktacie dedykowanym pierwszemu prezesowi (był nim Federico Cornaro) objaśniał między innymi *impresę* akademii, przedstawiającą znaną z *Odysei* (XIII 96) Homera jaskinię z mottem *Bipatens animis asylum* z Boecjusza (*De consolatione philosophiae* III.10.6)⁶³. Rok później Giovanni Battista Arrigoni opublikował komentarz *impresy* założonej przez siebie Accademia degli Avveduti⁶⁴. Kompozycja przedstawiała rosnącą na skale palmę zwieńczoną koroną z mottem *Non sine studio*.

61 N. Taurellus, *Emblemata physico-ethica, hoc est naturae morum moderatricis picta praecepta*, Excudebat Paulus Kaufmann, Noribergae 1595, k. sygn. A2r-[C3]r (*Ad lectorem praefatio*), F5r (*Augentur pondera motu. Ad Nicolaum Comitem Ostroroganum*).

62 E. Tesauro, *Idea delle perfette imprese: testo inedito*, red. M.L. Doglio, Firenze 1975. Por. idem, *Idea wymowy opartej na argucji i pełnej finezji, w przekładzie i opracowaniu Iwony Słomak i Kacpra Kardasa*, „Terminus” 2015, t. 17, z. 2(34), s. 381, 389–390.

63 G. Belloni, *Discorso intorno all'Antro delle Ninfe Naiadi di Homero. Impresa de gli Accademici Ricovrati di Padova*, Francesco Bolzetta, Padova 1601. Definicja *impresy*: ibidem, k. 6r–17v.

64 G.P. Arrigoni, *Discorso intorno all'impresa dell'Accademia degli Avveduti...*, Pietro Bertelli, nella stamperia di Lorenzo Pasquati, Padova 1602.

Impresa, podobnie jak *emblema*, mogła być zatem kontekstem twórczości Naborowskiego. Na wzmiankę zasługuje opisywana w drukach symbolicznych medalierska kompozycja księcia bawarskiego Wilhelma IV, z okrętem i gwiazdą Cynosura (ins. *Cynosura duce obdurandum*) oraz utwór dedykowany Cynozurze („Cinosura stella, dell’Orsa minore”, motto: *Celatur luce*) w zbiorze *impres* Alcibiade’a Lucariniego, związanego z sienieńską Accademia degli Intronati, w którym znalazły się także polonika, między innymi impreza wojewody krakowskiego Stanisława Lubomirskiego (1583–1649)⁶⁵.

Przywoływany przez badaczy kontekst symboliczny utworu uzupełnia hipotetyczne źródło motta. Niewykluczone, że zrodziło się z fascynacji poety dziełem Francesca Petrarcki, upamiętnionej przekładami⁶⁶. Twórczość mistrza renesansu wymieniana była wśród źródeł inspiracji *impresy* przez teoretyków gatunku, a pochodzące z niej tematy i cytaty odnotowywano w kompendiach symbolicznych do XVII wieku⁶⁷.

Do sformułowania motta mógł posłużyć Naborowskiemu jeden z komentarzy do sonetu 335 (dawniej 290, inc.: *Vidi fra mille donne una già tale...*), dołączony przez Paola Manuzia do edycji z 1533 roku. Wedle jego wskazania autorem tego komentarza, drukowanego jeszcze kilkakrotnie przez weneckie oficyny, Aldinę (1546), Pietra Ravaniego (1535, 1545), Giovanniego Antonia Nicoliniego da Sabbio (1539), Bernardina Bindoniego (1541, 1543) i Comina da Trino (1562), miał być jego ojciec Aldo (Aldus Pius Manutius, 1449/1452–1515)⁶⁸. Ustosunkowując się do końcowych wersów utworu (w. 12–14: „O belle et alte et lucide fenestre,/ Onde colei che molta gente attrista./ Trovò la via d’entrare in sì bel corpo!”), komentator posłużył się określeniami *calando – poggiando*. Dotyczyły one podnoszenia się do życia i tego, co niebiańskie, oraz do spadania z wysoka w śmierć⁶⁹.

65 J. Typotius, *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum*, cz. 2, Excudebat Egidius Sadeler, Praga 1602, s. 121–122; G. Ferro, *Teatro...*, cz. 2, s. 512; [A. Lucarini], *Imprese dell’offitioso accademico intronato raccolte da lo sconosciuto acad. unito al Sereniss. Ferdinando II Granduca di Toscana*, Ercole Gori, Siena 1629, s. 159 (motto: *Celatur luce*). Por. symbol S. Lubomirskiego: ibidem, s. 172 (*Il cigno volante*, motto: *Laetificat accessu*).

66 Zob. D. Naborowski, *Poezje*, s. 92–114 (*Poema Franciszka Petrarcki; Próba trzech sonetów*: Sonet 83, 84 i 85); W. Weintraub, *Naborowskiego przekłady z Petrarcki i z Du Bartasa*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1933, nr 5(38), s. 23–25.

67 Np. G. Ruscelli, *Le imprese illustri...* (1566), s. 18, 44. Por. A. Maranini, *Echi del Petrarca latino e volgare nella tradizione emblematica del Rinascimento europeo*, w: Francesco Petrarca. *L’opera latina: tradizione e fortuna. Atti del XVI Convegno internazionale (Chianciano-Pienza 19–22 luglio 2004)*, red. L. Secchi Tarugi, Firenze 2006, s. 687–707.

68 *Catalogue of the Petrarch Collection Bequeathed by Willard Fiske*, London 1916, s. 95; W.J. Kennedy, *Authorizing Petrarch*, Ithaca–London 1994, s. 80. Pani Profesor Justynie Kiliańczyk-Ziębie dziękuję za udostępnienie opracowania W.J. Kennedy’ego.

69 [F. Petrarca], *Il Petrarca*, Aldus [Paolo Manuzio], Vinegia 1533, k. sygn. F2v (*A candidi lettori; Nel CCXC*): „O belle, e alte, e lucide fenestre. O’ de gli occhi esclama[n]do dice, e colei intende per la

Określenie interpretatora *Canzoniere* było wykorzystywane przez włoskich humanistów⁷⁰. Tradycja ta uniemożliwia wprawdzie przyjęcie jako pewnika konstatacji, że *impresa* będąca mottem wiersza wykoncypowana została przez Naborowskiego, wzbogaca jednak interpretację utworu. Ostatni wers *Impresy* (w. 10), zestawiony z *Calando, poggiando* oraz z kontekstem nadanym przez wiersz Petrarcki, umożliwia sformułowanie przypuszczenia, że utwór polskiego pisarza dotyczył osoby o zmiennym losie lub upodobaniach. Nie ma pewności, że jego samego. *Impresa* powinna być interpretowana wariantywnie w ramach jednostkowego doświadczenia, właściwego sensom *impresy*, mimo iż szerszy kontekst notowany jest w źródłach emblematycznych.

Reasumując: Naborowski mógł napisać wiersz na temat *impresy* (nie wiadomo, czy własnego pomysłu), co nie wykluczało podwójnej inspiracji utworu (motta i epigramatu). Funkcjonujący w edycjach i w opracowaniach tytuł, mający podstawę w późniejszym przekazie, w zapisie autora mógł mieć tradycyjną formę motta (*Calando, poggiando*). Wzorzec *impresy / devise* umożliwia uwzględnienie w interpretacji utworu nieczytelnych dziś aluzji personalnych. W czasach Naborowskiego bawiono się przypisaniami dewiz, konstruowanymi między innymi wedle anagramu⁷¹.

Odniesienia teoretyczne symboliki kalwińskiej oraz środowisk znanych poecie pozwalają hipotetycznie przyjąć, że miał świadomość odmienności tradycji oraz funkcji *emblema* i *impresa*. Kontekstem *impresy* była w jego czasach akademia i dwór. Jeśli Naborowski pisał „emblematy” (używał terminu niegenologicznie), jego pojęcia o emblematyce, którą przypuszczalnie znał w redakcji najważniejszych autorów swego czasu, odpowiadały reprezentowanym przez te dzieła wzorom. To przede wszystkim epigramat skoncentrowany na moralnej lub religijnej wykładni inskrypcji bądź sentencji, której podporządkowana była ewentualna figura, obraz czy wizerunek. Z uwagi na epigramatyczne odniesienia ówczesnej edukacji i symboliki, łączone z gatunkiem *emblema* wiersze Naborowskiego przynależą historycznie do tradycji *epigramma*. Podobnie jak Maciej Kazimierz Sarbiewski (między innymi autor *Dii gentium*), pisarz nie potrzebował książek emblematycznych, aby erudycyjnie interpretować motywy alegoryczne lub mitologiczne. Ze względu na kształtujące jego pisarstwo źródła kalwińskie, bliski był mu prawdopodobnie wzo-

morte. O' si rivolta al cielo, dalle cui fenestre, poeticamente parlando, le quali alcuni col volto volsero, che le stelle fussono; colei l'anima di L[aura] [...]. Trovo la via d'entrare in si bel corpo, o l corpo humano, calando giuso [giù] in vita; o celeste, poggiando suso [dall'alto] in morte”.

70 Np. F. Birago, *Dichiarationi, et avvertimenti poetici, istorici, politici, cauallereschi e morali*, Benedetto Somasco, Milano 1616, s. 244 [właśc. 252].

71 Por. E. Trippault, *Anagrammes des noms, et surnoms des princesses et dames illustres de la Cour, dedié a tres-sage, et vertueuse dame Anne de Thou...*, René Fremont, Orleans 1627.

rzec egzegetyczny, dominujący nad obrazowym kontekstem utworu⁷². Obrazy w twórczości zamykał w ramach alegorii, z którą słusznie zestawiano *Impresę*⁷³.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

AGAD, AR, dz. IV: 178; dz. V: 9304, 10194, 13601.

Alciato A., *Emblematy*, wyd. i tłum. B. Czarski, przedmową opatrzył R. Krzywy, Warszawa 2021 (Biblioteka Renesansowa, t. 8).

Arrigoni G.P., *Discorso intorno all'impresa dell'Accademia degli Aveduti...*, Pietro Bertelli, nella stamperia di Lorenzo Pasquati, Padova 1602.

Belloni G., *Discorso intorno all'Anfro delle Ninfe Naiadi di Homero. Impresa de gli Academici Ricovrati di Padova*, Francesco Bolzetta, Padova 1601.

Bèze T. de, *Icones, id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium... quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant*, Jean de Laon, Genevae 1580.

Birago F., *Dichiarationi, et avvertimenti poetici, istorici, politici, cauallereschi e morali*, Benedetto Somasco, Milano 1616.

Boissard J.-J., *Jani Jacobi Boissardi Vesuntini emblematum liber ipsa emblemata ab auctore delineata a Theodoro de Bry sculpta, et nunc recens in lucem edita*, [Théodore de Bry], Francofurti ad Maenum 1593.

Emblemata Anniversaria Academiae Altorfinae studiorum iuventutis exercitandorum causa proposita et variorum orationibus exposita, Christophorus Lochner, Norimbergae 1597.

Ferro G., *Teatro d'impresie*, Giacomo Sarzina, Venetia 1623.

Giovio P., *Dialogo dell' imprese militari et amorse...*, Antonio Barre, Roma 1555.

Hoppe J., *Forma veteris gymnasii culmensis recens instaurati...*, In officina Crispini Scharffenbergerii, Vra-tislaviae 1553.

Jakuba Teodora Trembeckiego wirydarz poetycki, t. 1, z rękopisu radcy dr. L. Mizerskiego wyd. A. Brückner, Lwów 1910.

[Lucarini A.], *Impresie dell'offitioso accademico intronato raccolte da lo sconosciuto accad. unito al Sereniss. Ferdinando II Granduca di Toscana*, Ercole Gori, Siena 1629.

Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w., zebra. i oprac. M. Gębarowicz, Wrocław 1973.

Montenay G. de, *Emblematum christianorum centuria. Cent emblemes chrestiennes*, Christoph Froschover, Zürich 1584.

Emblemes ou devises chrestiennes, Jean Marcorelle, Lyons 1567/1571.

Naborowski D., *Poezje*, oprac. J. Dürr-Durski, Warszawa 1961.

Poezje wybrane, wyboru dokonał i oprac. K. Karasek, Warszawa 1980.

[Petrarca F.], *Il Petrarca*, Aldus [Paolo Manuzio], Vinegia 1533.

Piotra Statoriusa Gymnasii Pinczoviensis institutio, wyd. A. Karbowski, Kraków 1914 (Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce, t. 13).

72 Por. R. Gerrits, *Zwischen „mystere cachez”...*, s. 171–183.

73 E. Kotarski, *Sarmaci i morze. Marynistyczne początki w literaturze polskiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 1995, s. 269–271. Na temat alegorii i metafory w *impresie* pisał m.in. G. Ferro, *Teatro...*, cz. 1, s. 209–210 (Capitolo XXV. *Se s'habbia da usare allegoria nell'impresa*).

Placotomus J. (Brettschneider), *Ratio docendi iuventutem a primo institutionis anno usque dum in academias commode transmitti possit...*, In officina Voegelianae, Lipsiae 1566.

Raczyński E., *Gabinet medalów polskich oraz tych, które się dziejów Polski tyczą...*, t. 1, Wrocław 1838.

Reusner N., *Emblemata... partim ethica, et physica, partim vero historica, et hieroglyphica...*, per Ioannem Feyerabendt, impensis Sigismundi Feyerabendii, Francofurti 1581.

Icones sive imagines virorum literis illustrium..., Curante Bernhardo Iobino, Argentorati 1590.

Ruscelli G., *Le imprese illustri con espositioni, et discorsi ...*, Francesco Rampazetto, Venezia 1566.

Le imprese illustri con espositioni, et discorsi ..., Francesco Franceschi, Venetia 1580.

Sambucus J., *Emblemata et aliquot nummi antiqui operis, Joan. Sambuci Tirrnaviensis Pannonii. Altera editio. Cum emendatione et auctario copioso ipsius auctore*, Ex officina Christophori Plantini, Antverpiae 1566, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Ms. 2504.

Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849, edidit Josephus Muczkowski, Cracoviae 1849.

Stirpium, Insignium Nobilitatis, tum etiam Sodalium Memoriales singulari studio collectum..., Ludwig Kunings [König], Basel b.r. [ok. 1602].

Taurellus, N., *Emblemata physico-ethica, hoc est naturae morum moderatricis picta praecepta*, Excudebat Paulus Kaufmann, Noribergae 1595.

Tesauro E., *Idea delle perfette imprese: testo inedito*, red. M.L. Doglio, Firenze 1975.

Idea wymowy opartej na argucji i pełnej finezji, w przekładzie i opracowaniu Iwony Słomak i Kacpra Kardasa, „Terminus” 2015, t. 17, z. 2(34).

Trippault E., *Anagrammes des noms, et surnoms des princesses et dames illustres de la Cour, dédié a tres-sage, et vertueuse dame Anne de Thou...*, René Fremont, Orleans 1627.

Typotius J., *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum, cz. 2*, Excudebat Egidius Sadeler, Pragae 1602.

Universitatis generalis studii samosciensis album quo studentium nomina... descriptae sunt, 1595–1659, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rkps sygn. 1598.

Vernulaeus N., *De arte dicendi libri tres... Eitio tertia. Ad quam accesserunt topica seu de inventione libri duo*, Typis Philippi Dormalii, Lovanii 1627.

Willet A., *Sacrorum emblematum centuria una*, Ex officina Iohannis Legate florentissimae Academiae Cantabrigiensis Typographi [Cambridge 1592].

Wirydarz Poeticki. Z różnych poetów wiadomych y niewiadomych Łacińskich y Polskich wielką y kilkunastu lat pełną pracą wystawiony y skończony Roku Pańskiego 1675 Die 24 Xbris, Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, Zespół 5, sygn. 5888/I, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. DE-1870.

Wysoki umysł w dolnych rzeczach zawikłany. Antologia polskiej poezji metafizycznej epoki baroku od Mikołaja Sępa Szarzyńskiego do Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, oprac. i wstępem poprzedził K. Mrowcewicz, Warszawa 1993.

Opracowania

Adams A., *Webs of Allusion. French Protestant Emblem Books of the Sixteenth Century*, Geneva 2003.

Arbizzone G., *Impresa as Emblem. The European Reputation of an 'Italian' Genre*, w: *The Italian Emblem. A Collection of Essays*, red. D. Mansueto, współpr. E.L. Calogero, Glasgow 2007 (Glasgow Emblem Studies, t. 12).

Barycz H., *Sto lat polskich studiów i podróży kulturalnych do Genewy (1550–1650)*, „Przegląd Humanistyczny” 1965, t. 9, nr 4.

- Voyageurs et étudiants polonais à Genève à l'époque de Calvin et de Théodore de Bèze (1550–1650)*, w: *Échanges entre la Pologne et la Suisse du XIVe au XIXe siècle. Choses – Hommes – Idées*, red. A. Gieysztor, Genève 1964.
- Bednarska J., *Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej pierwszej połowy XVII wieku*, cz. 2: *Problematyka stylistyczno-formalna polskiej panegirycznej ilustracji książkowej*, Katowice 2005.
- Bielak A., „*Impresa: Calando poggiano*”, „*Krótkość żywota*” i „*Na toż*” Daniela Naborowskiego jako parafrazy tetrastychów Pierre’a Matthieu i Claude’a Guicharda, „*Prace Filologiczne*” 2019, nr 9(12).
- Bielak A., Sadzik P., „*W nurcie pochwał Niczego*”. „*Cień*”, „*Róża*”, „*Kur*”, „*Kalendy styczniowe*” Daniela Naborowskiego jako przekłady utworów Jeana Passerata, „*Prace Filologiczne*” 2015, nr 5(8).
- Birecki P., *Kalwińskie budowle kościelne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie nowożytnym*, „*Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*” 2015, t. 46.
- Borowski A., *Daniel Naborowski – wiersze wybrane*, w: *Lektury polonistyczne. Średniowiecze – renesans – barok*, t. 1, red. A. Borowski, J.S. Gruchała, Kraków 1992.
- Caldwell D., *The Sixteenth-Century Italian Impresa in Theory and Practice*, New York 2004.
- Catalogue of the Petrarch Collection Bequeathed by Willard Fiske*, London 1916.
- Chemperek D., *Poezja Daniela Naborowskiego a renesansowa i barokowa emblematyka. Inspiracje i konteksty interpretacyjne*, „*Barok*” 1996, nr 3/1(5).
- Poezja ewangelików reformowanych w Rzeczypospolitej XVII wieku*, w: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. naukowa idem, Warszawa 2015.
- „*Umyst przecię z swojego toru nie wybiega*”. *O poezji medytacyjnej Daniela Naborowskiego*, Lublin 1998.
- Cieślak K., *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000.
- Drysdall D.L., *Joannes Sambucus “De emblemate” (Text and Translation, Commentaries)*, „*Emblematica*” 1991, nr 1(5).
- Préhistoire de l’emblème. Commentaires et emplois du terme avant Alciat*, „*Nouvelle revue du seizième siècle*” 1988, nr 6.
- The Emblem According to the Italian Impresa Theorists*, w: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference 13–17 August, 1990*, red. A. Adams, A.J. Harper, Leiden–New York–Köln 1992.
- Dürr-Durski J., *Daniel Naborowski. Monografia z dziejów manieryzmu i baroku w Polsce*, Łódź 1966.
- Enenkel K.A.E., *The Invention of the Emblem Book and the Transmission of Knowledge, ca. 1510–1610*, Leiden–Boston 2019.
- Gajdka K., *Aptekarczyk spod Jaszczurki. Pochodzenie i rodzina Daniela Naborowskiego (głos w dyskusji)*, „*Krakowski Rocznik Archiwalny*” 2006, t. 12.
- Środowisko literackie Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003.
- Gerrits R., *Zwischen „mystere cachez” und „parole pure”. Allegorie, Allegorese und Interkonfessionalität in der französischen geistlichen Literatur der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2002.
- Gmiterek H., *Trecy Krzysztof*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 54, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2023.
- Golik-Prus A., *Poezja figuratywna na kartach sztambuchów z przełomu wieku XVI i XVII*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*” 2000, t. 44.
- Wpisy Daniela Naborowskiego do „alba amicorum”*, „*Pamiętnik Literacki*” 1997, z. 4.

Górska M., *Curiosa i curiositas w emblematyce XVI–XVIII w.*, w: *Curiosità – zjawiska osobliwe w sztuce, literaturze i obyczajach*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, Warszawa 2013.

Emblematics towards Visual Poetry. The Example of the “Via triumphalis Polonorum et Svecorum Regem... Vladislaum IV... celebrata... ducens...” (1634), w: *Poesis Artificiosa. Between Theory and Practice*, red. A. Borysowska, B. Milewska-Ważbińska, Frankfurt am Main 2013 (Neo-Latin Studies/ Neulateinische Studien, t. 2).

Gumowski M., *Medale hetmana Jana Zamoyskiego, „Teki Zamoyska” 1938*, nr 2(1).

[Homolicki M.], *Do uwag nad dziełem: „Wilno od początków jego do roku 1750” (tom I i II); sprostowanie i dopełnienie*, w: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, t. 23, red. I. Szydłowski, L. Rogalski, Wilno 1842.

Höpel I., *Emblem und Sinnbild. Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main 1987.

Janicki M., *Willa Eustachego Wollowicza w Werkach pod Wilnem i jej epigraficzny program ideowy, „Barok” 1997*, nr 4/2(8).

Jarczykowa M., *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995.

„Papirowe materie” Piotra Kochlewskiego. O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku, Katowice 2006.

Jarosz A., *Daniel Naborowski i „nasz Poeta Polski”. (Uwagi o listach Naborowskiego)*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 6: *Kultura staropolska – regionalia śląskie – szkice i komunikaty*, red. Z. Żmigrodzki, Katowice 1993.

Kennedy W.J., *Authorizing Petrarch*, Ithaca–London 1994.

Kiliańczyk-Zięba J., *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*, Kraków 2015.

Kolb R., *Teaching the Text. The Commonplace Method in Sixteenth Century Lutheran Biblical Commentary*, „Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance” 1987, nr 3(49).

Kotarski E., *O imionnikach XVI i XVII wieku*, w: *Staropolska kultura rękopisu. Praca zbiorowa*, red. H. Dziechcińska, Warszawa 1990.

Sarmaci i morze. Marynistyczne początki w literaturze polskiej XVI–XVII wieku, Warszawa 1995.

Kotlubaj E., *Życie Janusza Radziwiłła...*, Wilno–Witebsk 1859.

Lietuvos dailininkų žodynas. Dictionary of Lithuanian Artists, t. 1: *XVI–XVIII a.*, red. A. Paluišytė, Vilnius 2005.

Łempicki S., *Polski Medyceusz XVI wieku*, w: idem, *Mecenat wielkiego kanclerza. Studia o Janie Zamoyskim*, wybór i wstęp S. Grzybowski, Warszawa 1980.

Łukaszewicz J., *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 2, Poznań 1843.

Maranini A., *Echi del Petrarca latino e volgare nella tradizione emblematica del Rinascimento europeo*, w: *Francesco Petrarca. L’opera latina: tradizione e fortuna. Atti del XVI Convegno internazionale (Chianciano–Pienza 19–22 luglio 2004)*, red. L. Secchi Tarugi, Firenze 2006.

Mrowcewicz K., *Trivium poetów polskich epoki baroku: klasycyzm – manieryzm – barok. Studia nad poezją XVII stulecia*, Warszawa 2005.

Nowak T.M., *O „mówiących działach” artylerii polskiej XVI–XVIII wieku, „Napis” 2006*, nr 12.

Paluišytė A., *Artysty i rzemieślnicy na dworze Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640)*, „Przegląd Historyczny” 2000, z. 2(91).

Kontakty Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640) z malarzami, w: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003.

- Panfil T., *Lingua symbolica. O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce*, Lublin 2002.
- Pelc J., *Obraz – słowo – znak. Studium o emblematyce w literaturze staropolskiej*, Wrocław 1973 (Studia Staropolskie, t. 37).
- Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002.
- Pietrzyk Z., *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków 1997 (Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia, t. 7).
- Pirożyńska C., *Sztambuch Daniela Naborowskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1971, t. 21, nr 1/2.
- Pollak R., *Emblematy Anonima z początków XVI wieku*, w: *Miscellanea staropolskie*. 2, red. idem, Wrocław 1966 (Archiwum Literackie, t. 10).
- Rypson P., *Piramidy, stońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2002.
- Saunders A., *The Sixteenth-Century French Emblem Book. A Decorative and Useful Genre*, Geneva 1988.
- When Is It a Device and When Is It an Emblem. Theory and Practice (but Mainly the Latter) in Sixteenth- and Seventeenth-Century France*, „Emblematika” 1993, t. 7/2.
- Schnaase E.D., *Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana*, „Altpreussische Monatsschrift” 1874, nr 11.
- Schwarz Ch., *Das album amicorum als Ort für Produktion und Rezeption von Emblemen. Überlegungen zu drei Stammbüchern (1639–1652) der Familie Maior aus Breslau*, w: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik. Multivalence and Multifunctionality of the Emblem. Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies. Proceedings of the 5th International Conference of the Society of Emblem Studies*, cz. 2, red. W. Harms, D. Peil, współpr. M. Waltenberger, Frankfurt am Main 2002.
- Skiepijan A.A., *Pogrzeb Janusza Radziwiłła (1579–1620)*, „Klio” 2017, nr 1(40).
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 2, red. J. Maurin-Białostocka i in., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Stahr M., *Medale Wazów w Polsce 1587–1668*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Steiger J.A., *Emblematik in Sakralbauten des Ostseeraums*, t. 6: *Woiwodschaften Westpommern und Pommern (Polen): Kamiień Pomorski (Cammin), Szczecin (Stettin), Gdańsk (Danzig), Pelplin, Pruszcz Gdański (Praust)*, Regensburg 2023.
- Emblematik in Sakralbauten des Ostseeraums*, t. 7: *Woiwodschaften Ermland-Masuren (Polen) und Oblast Kaliningrad (Russische Föderation): Dąbrówno (Gilgenburg), Jarosławskoje (Schönwalde), Kaliningrad (Königsberg), Gwardeskoje (Mühlhausen)*, Regensburg 2023.
- Talbierska J., *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011.
- Teresińska I., *Naborowski Daniel*, w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski, przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 3, koord. R. Loth, Warszawa 2002.
- Tung M., *Impresa or Emblem Book? A Note on the Confusion over Camerarius’s “Symbola et emblemata”*, „Emblematika” 1996, t. 10/2.
- Tupański W., *Pierwszy program gdańskiej szkoły średniej*, w: *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, Wrocław 1959.
- Tworek S., *Działalność oświatowo kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI–połowa XVIII w.)*, Lublin 1970.
- Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą w XVI–XVII w. Rozprawa habilitacyjna*, Lublin 1966.
- Urban W., *Akademia Krakowska w dobie reformacji i wczesnej kontrreformacji (1549–1632)*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764. Praca zbiorowa*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964.

Visser A.S.Q., *Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden 2005.

Weintraub W., *Naborowskiego przekłady z Petrarki i z Du Bartasa*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1933, nr 5(38).

Włodarski M., *O poezjach łacińskich Daniela Naborowskiego*, „Ruch Literacki” 1997, z. 4(223).

Wotschke T., *Christoph Thretius. Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes der reformierten Kirche gegen den Antitrinitarismus in Polen*, „Altpreuussische Monatsschrift” (Königsberg) 1907, t. 44(2).

Żukowski J., *Żądza chwały. Władysław IV Waza w ikonografii performatywnej*, Warszawa 2018.

SŁOWA KLUCZE: Daniel Naborowski (1573–1640), impresa, emblemat, kalwinizm, Francesco Petrarca (1304–1374)

IMPRESA OF DANIEL NABOROWSKI – A THEORETICAL CONTEXT

The article explores the theoretical context of the poem ‘Impreza: Calando, poggiano, to na dół, to do góry’ [‘Impreza: Calando, poggiano, up again, down again’] by Daniel Naborowski, analysed from the perspective of the sources of the impresa and emblem that may have been known to the poet. Works by Calvinist authors were noted (T. de Bèze, A. La Faye, J.J. Boissard, G. de Montenay), and those by the German-language (e.g. N. Reusner, J. Sambucus) and Paduan circles (G. Belloni, G.B. Arrigoni), as well as the evidence of using impresa in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Source analysis demonstrates that Naborowski’s idea of ‘emblem’ was presumably closer to the tradition of epigram than the structure of ‘emblem triplex’, as noted in critical editions. It was agreed that the poem analysed falls within the tradition of the impresa genre. A comment on ‘Canzoniere’ by Francis Petrarch, attributed to Aldus Manutius, was noted as a hypothetical source of the motto. The Polonised genre name of ‘impresa’ and the pseudo-translation of the Italian motto in the title formula was deemed as derivative.

KEYWORDS: Daniel Naborowski (1573–1640), impresa, emblem, Calvinism, Francis Petrarch (1304–1374)